

III

ДЕЈСТВА 25. ДИВИЗИЈЕ У ДОЛИНИ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ

У периоду између 15. октобра и 15. децембра 1944. у долини Западне Мораве извођена су многа борбена дејства. Она су у укупном билансу „демонстрирала“ једну операцију стратегијског значаја коју бисмо могли (условно) назвати операцијом „западно-моравски полукруг“.

Развој ситуације на совјетско-немачком фронту, а посебно на Балкану, принудио је немачку Врховну команду да почетком септембра 1944. одобри Групи армија „Е“ повлачење из Грчке у Подунавље. У саставу те Групе армија налазила су се три армијска корпуса (22, 68. и 91), команда источног Јегеја и команде посаде Крита (и једна и друга у рангу команде корпуса), 35—40 самосталних батаљона и око 100 обалских батерија. Укупна јачина ових јединица, према приближној процени, износила је око 350.000 војника сувоzemне војске, око 50.000 ваздухопловаца и 30.000—40.000 морнара. На почетку повлачења, под команду Групе армија „Е“ стављен је и 21. брдски армијски корпус који се налазио у Албанији. Задатак Групе био је да што пре успостави везу са Армијском групом „Фелбер“ у Србији.

Команда Групе армија „Е“ одредила је следеће комуникације за повлачење кроз Македонију: Солун — Дојран — Струмица — Штип — Скопље; Солун — Ђевђелија — Велес — Скопље; Лерин — Битољ

— Прилеп — Велес — Скопље. Према замисли команданта Групе армија „Е“, генерал-пуковника Александра фон Лера, требало је да се главне снаге повлаче Моравско-вардарском долином. Комуникацијом Љеш — Скадар — Подгорица (сада: Титоград) — Никшић повлачио би се 21. армијски корпус.

Повлачење Групе армија „Е“ из Грчке на север почело је крајем септембра. Међутим, услед ослобођења Врања, Лесковца, Ниша и Крушевца, у првој половини октобра, а одмах затим Крагујевца и Београда, непријатељ се морао преоријентисати на извлачење мање погодним правцем: Солун — Скопље — Косово Поље — Краљево — Вишеград — Сарајево — долина Босне и даље. Ради непосредног осигурања одступних праваца Групе армија „Е“ у долини Ибра и Западне Мораве, задржан је 34. армијски корпус, а као појачање том корпусу упућене су борбена група „Харт“ и борбена група „Биргемајстер“. Сем тога, на страни Немаца бориле су се и преостале четничке јединице.²

Значи, немачки 34. корпус је одбраном у такозваном „западноморавском полукругу“ — у улози специфичне оперативне заштитнице — обезбеђивао извлачење групе армија „Е“ долином Ибра и Западне Мораве.

Крајем октобра 1944. после прегрупације, распоред немачких снага на овом простору је био: *на десном одсеку* (подвукао — М. П.) који се протезао од села Ковача до села Милочаја, налазили су се 13. и 14. СС брдски ловачки пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 749. пешадијски пук 117. ловачке дивизије и борбена група „Биргемајстер“; *на средњем одсеку* (подвукао — М. П.), од Котленика до реке Чемернице, борбена група „Фишер“; *на левом одсеку* (подвукао — М. П.), од реке Чемернице до села Видова, 724. пешадијски пук, 654. артиљеријски пук, противтенковски дивизион, батаљон пољске жандармерије

¹ Ослободилачки рат, књ. II, стр. 350—351.

² Исто, стр. 373.

„Данијел“, 1001. тврђавски батаљон, батаљон морнара и чета тенкова, обједињени под командом штаба 104. ловачке дивизије.

Према овим немачким снагама које су имале задатак да по сваку цену очувају поменуте положаје, биле су распоређене јединице НОВЈ и Црвене армије: 23. дивизија на линији село Видово — село Пријевор — село Вранићи; 51. пук совјетске 93. стрељачке дивизије према селу Прељини (остале снаге те дивизије биле су у долини Љига и Колубаре); 2. пролетерска дивизија источно од Краљева, на линији село Витановац — село Врба; совјетска 223. стрељачка дивизија (41. и 524. стрељачки пук) на Котленику и према Врби; совјетска артиљерија у селу Врањешу. Штабови 14. корпуса НОВЈ и 68. стрељачког корпуса Црвене армије који су командовали овим јединицама, налазили су се у Крагујевцу.³

У таквој ситуацији, 25. дивизија је добила задатак да крене са ширег простора Пожаревца, где је вршила једномесечну мобилизацију, попуњавала се и уништавала остатке четничких банди, на „краљевачки фронт“. Према документу „Преглед бројног стања људства, стоке и возила јединица под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије од 18. новембра 1944“,⁴ тада је бројно стање и наоружање 25. дивизије било:

а) *Људи*: по списку 14.000, у расходу 262, на лицу 13.738.

б) *Наоружање*: око 10.000 пушака (претежно „маузерки“, енглеских, совјетских, италијанских и бугарских), 2.000 аутомата (совјетских, енглеских, немачких и италијанских), 130 пушкомитраљеза („шараца“), око 20 тешких митраљеза, 50 противтенковских пушака и 50 минобацача.

ц) *Транспортна средства*: 511 коња, 72 вола, 40 коњских двоосовних кола и 2 једноосовна, 36 воловских кола двоосовних, 2 путничка аутомобила, 3 теретна аутомобила и 6 бицикала.

³ Исто, стр. 374.

⁴ Зборник, том I, књ. 15, стр. 92—99.

Нема званичног документа из којег би се видела организацијско-формацијска структура у тој ситуацији. На бази мог сећања она је била оваква:

— *дивизија*: три бригаде (16, 18. и 19. српска), коњички ескадрон, чета за везу (касније батаљон), пратећа чета, дивизијска интендантура, касније батерија топова 76 „ЗИС“ и батерија минобацача 120 мм и други;

— *бригада*: четири батаљона, чета противтенковских пушака, батерија минобацача 120 мм, вод за везу, пратећи вод и интендантура и други;

— *батаљон*: три пешадијске чете, пратећа чета, одељење за везу, радни (интендантски) вод, касније штабна чета, итд.

Према томе, 25. дивизија је на простору Пожаревца и Неготина доживела битан препород, како у погледу живе силе и ватрених средстава, тако и у организационо-формацијској структури.

Борбе 25. дивизије код Краљева Деветнаестог новембра 1944. штаб 25. дивизије издао је борбену заповест у којој, поред осталог, стоји и следеће:

„Према новонасталој ситуацији, а по наређењу штаба 14. корпуса НОВЈ (радиограмом наређење), наша дивизија добила је задатак да постави две бригаде на линију Витановац — Трговиште — В. Градина (к. 590) — Тавничка Глава (к. 461) — Марино Брдо (к. 670) и с тога правца активним дејством пресече непријатељску одступницу на комуникацију Краљево — Чачак. Трећа наша бригада, тј. са једном бригадом остати и даље на сектору Врба — Драгосиљци ради заједничког садејства у нападу са снагама II пролетерске дивизије и јединицама Црвене армије. . . Штаб дивизије извршиће покрет 20. о. м. у 8—9 сати из села Равнице за Гружу, где слати све извештаје“.

Дакле, радило се о замашном одбрамбеном задатку. До 22. новембра дивизија је завршила потребна померања, посела фронт ширине око 40 км (пре-

тежно на главном гребену планине Котленика) и затворила комуникацију Краљево — Гружа — Крагујевац. Двадесет трећег новембра штаб 14. корпуса НОВЈ известио је Главни штаб Србије о стању и распореду снага 25. дивизије:

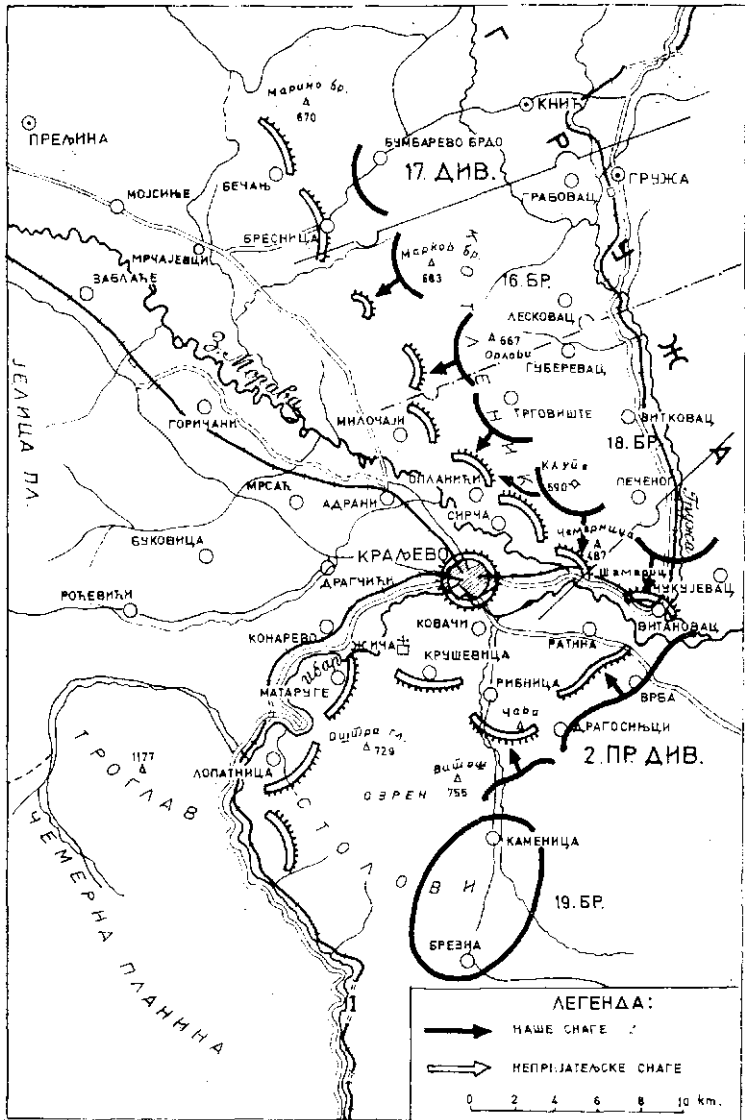
„16. бригада, са 2. батаљоном у селу Грабовцу, 3. батаљон на положају Велики врх (к. 748), Орлови (к. 667), Ливада (к. 737) са својом резервом у селу Лесковцу, 4. батаљон са приштапским деловима у селу Вучковици, 18. бригада: 1. батаљон налази се у селу Печеногама, 2. батаљон на линији положаја Трговиште (к. 562), к. 600, Клупе (к. 549), Чава (к. 439), к. 357, Мала Борча (к. 508), 3. батаљон у селу Милавчићима, на положајима Патена Срча (к. 457), Шумарица — к. 474, к. 314, искључно к. 260; 19. бригада (преко Западне Мораве, на простору јужно од Краљева — прим ред.): 1. батаљон налази се у селу Брезни, 2. батаљон у засеоку Шошаници, 3. батаљон у селу Каменици. Ноћу 22/23. о. м. батаљон 18. бригаде, заједно са снагама Црвене армије, вршио је напад на непријатељске положаје на Шумарици. Непријатељ је био потиснут из предњих утврђења, али како наше снаге нису могле овладати целим положајем, исте су се повукле на своје полазне положаје. Непријатељски губици: 2 мртва и 9 рањених. Руси су имали 14 мртвих и 12 рањених".⁵

Тада се, непријатељ, пред 25. дивизијом, налазио на линији: Оштрица (к. 802) — југозападно од села Вујетинци — Галовићи — Клик (к. 603) — Велики Чот (к. 591) — (к. 255) — југозападно од Бумбарева Брда — Доња Бресница — Вољавча — Прљуше (к. 268) — Лаћевци — Витковац — к. 260.

У то време 25. дивизија се налазила привремено под оперативном командом штаба 2. пролетерске дивизије, ради ефикасније координације борбених дејстава ових двеју дивизија, у захвату комуникација Врњачка Бања—Краљево и Рашка—Краљево.

У вези с тим штаб 25. дивизије је 24. новембра путуио извештај штабу 2. пролетерске дивизије о бор-

³³ Зборник, том I, књ. 11, стр. 204—207.

Ситуација код 25. дивизије 23. новембра 1944. год.

беном распореду својих јединица. У њему се, сем осталог, каже и следеће:

„Један батаљон 16. српске бригаде налази се у Параћину са задатком отпремања оруђа и спреме за XXIII дивизију. Један батаљон ове бригаде налази се у с. Вучковица (секција Чачак, размер 1 : 100.000), док се један батаљон налази у с. Грабовец са штабом бригаде. Четврти батаљон ове бригаде налази се на линији положаја: М. врх (к. 512) — Орлови (к. 667). На десном крилу овог батаљона налазе се снаге XVII пролетерске дивизије (17 источно-босанска НОУ дивизија — прим. М. П.).

18. српска бригада: два батаљона ове бригаде налазе се на линији положаја: Орлови (к. 667) — Трговиште — Клупе (к. 549) — с. Витановац. Трећи батаљон ове бригаде налази се у с. Милавчић, а Четврти батаљон у с. Чукуревац. Штаб бригаде налази се у с. Витковац.

19. српска бригада са своја три батаљона налази се у с. Каменица — с. Брезна — М. Церје. Четврти батаљон ове бригаде налази се у Пожаревцу са задатком мобилизације коња за дивизију.

18. српска бригада, последња два дана водила је борбе са непријатељем, где је непријатељу задала губитке и запленила неколико пушака. Иста бригада претрпела је губитке 9. мртвих и 37 рањених, 11 контузованих.

Штаб наше дивизије налази се у с. Белосаве".⁶

Дакле, дивизија је била развучена на фронту око 40 км, без резерве, са два батаљона у дубљој позадини и „раздвојена" на два дела груписањем главнине 2. пролетерске дивизије и совјетске 223. стрељачке дивизије у захвату комуникације Врњачка Бања—Краљево.

Сутрадан, 25. новембра, дивизија је добила наређење од штаба 14. корпуса да се пребаци на десну обалу Западне Мораве и преузме положаје 2. пролетерске дивизије. Већ 27. новембра 1944. у 11 часова и 40 минута добила је од штаба 2. дивизије задатак

⁶ Зборник, том I, књ. 15, стр. 181—182.

да одмах упути на сектор Крушевица—Замчање једну бригаду са задатком да смени батаљоне 3. српске бригаде који ће се прикупити и у најпогоднијем моменту и на најпогоднијем месту форсирати Ибар, да им бригада обезбеди бокове и са потребним бројем људства и оруђа штити прелаз и да, одмах по прелазу батаљона 3. српске бригаде, пребаци две своје бригаде.⁷

Операција братства и јединства и савезништва

Операција у тзв. „западноморавском полукругу“ која је резултирала и ослобађањем чачанског краја, може се с правом — из друштвено-политичког аспекта — назвати и операцијом братства и јединства и савезништва. У њој је учествовало пет дивизија НОВЈ: 2. пролетерска, 17. источnobосанска, 23, 25. и 45. српска дивизија 14. корпуса НОВОЈ и део снага совјетског 68. стрељачког корпуса (до две дивизије са одговарајућим ојачањима).

Износим само неке податке који илуструју ликове и учешће појединих дивизија у операцији у „западноморавском полукругу“ и у коначном ослобађању краљевачког и чачанског краја.

У тим борбама учествовала је једна од најпрослављенијих дивизија НОВЈ чију је изванредну ударну, маневарску и офанзивну моћ у борби против непријатеља, народ од милоште, а њени борци од поноса, овековечио песмом: „То бој бије љута змија, славна друга дивизија...“ Реч је дакле, о 2. пролетерској дивизији којом су у тој операцији командовали потпуковник Средоје Урошевић (народни херој и генерал-мајор у пензији) и политички комесар потпуковник Милинко Ђуровић (народни херој и генерал-пуковник у пензији).

Поред 2. пролетерске дивизије, у тим борбама је учествовала и 17. источnobосанска. То је прва дивизија народа источне Босне, формирана 2. јула 1943. Она је спадала међу оне дивизије НОВЈ које су и по

⁷Зборник, том I, књ. 15, стр. 181—182.

формацијском саставу најразличитије демонстрирале братство и јединство народа Југославије. Првобитно је укључивала у свој састав 6. источnobосанску бригаду — „мезимца“ народа источне Босне која је од самог почетка била изразито вишенационалног састава. Затим је ту 15. мајевичка бригада и 16. муслиманска, а касније, уместо ове, 2. крајишка. Ова дивизија је августа 1944. учествовала у сјајном походу у Србију у саставу Оперативне групе дивизија.

У 6. источnobосанској бригади, а касније и 17. дивизији, провео сам од пробоја на Сутјесци до Копаоника, августа 1944. када сам упућен на дужност политичког комесара 25. српске дивизије. Успомене на прекрасне ратнике, људске ликове и атмосферу у овој бригади увек ће ми остати тако драге и трајне као и оне које су везане за моју „матичну“ — 2. пролетерску бригаду. У читавом сплету револуционарних и патриотских песама које су одјекивале на борбеном путу ових бригада, чини ми се, да су две специфичне и изражавају на разне начине једно те исто осећање. Код 2. пролетерске бригаде: „Црни Врху крају од Србије, по теби се густа магла вије... Од Босне те опасала Дрина, па те тужно гледати очима“, а код 6. источnobосанске бригаде: „Коњух планином, ветар шуми, бруји... а на врх планине, застава се вије... црвена од крви пролетерске...“ Дивизијом је командовао пуковник Глигорије Мандић (народни херој и генерал-потпуковник у пензији).

Чачански крај је непрекидно и масовно попуњавао дивизије које су се бориле за његово ослобађање

Народ чачанског краја не само што је пружао снажну подршку јединицама НОВЈ (које су се бориле за његово ослобађање) на плану материјалног обезбеђења и кроз разноврсне облике посредног учествовања у оружаног борби, већ је у току саме операције свакодневно упућивао у јединице на стотине и хиљаде својих синова. Ево шта се о томе каже у операцијским дневницима писаним тих дана, као увек — језиком конкретних чињеница.

У изводу из Операцијског дневника 17. ударне дивизије за период од 1. до 15. новембра 1944. забележено је следеће:

„За протекли период у свим јединицама интензивно се радило на војничком сређивању и уздизању јединица, затим политички у самим јединицама и на терену. Преко војно-позадинских власти и НОО-а вршена је мобилизација људства за попуну јединица. За ово време мобилисано је 2.200 нових бораца“.

У изводу из Дневника штаба 2. крајишке бригаде за период од 16. до 30. новембра 1944. стоји и ово:

„За ово време у бригаду је примљено око 800 нових бораца“.⁹

Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић“ у борбама за ослобађање свога краја

Одред се борио под командом штаба 23. дивизије. Ево и о томе документа, тј. борбене заповести коју је 3. новембра 1944. у 13 часова упутио одреду штаб 23. дивизије:

„С обзиром да се наша дивизија налази на сектору Чачка и врше операције на том подручју, то ће Ваш одред, све док се дивизија налази на овом сектору, потпадати у војничком (оперативном) погледу, директно под команду штаба 23. дивизије НОВЈ.

Један Ваш батаљон задржите и даље на сектору Теочин—Врајићи—Бањани—Бранетићи. Тај батаљон, односно том батаљону поставите у задатак чишћење терена на том простору према Равној Гори од четничких група и групица.

Један батаљон смо привремено ставили под команду штаба наше 14. бригаде, тако ће док се налази под њиховом командом, од њих добијати наређења у оперативном смислу.

Ваш штаб нека се и даље налази у Горњем Милановцу, с тим да се стално код батаљона налази по један члан штаба одреда, који ће контролисати рад батаљона. То нарочито важи за батаљон на сектору

⁹ Зборник, том I, књ. 15, стр. 181—182.

Теочина. Иначе остале делове штаба држите у Горњем Милановцу до даљег наређења . . .

Поред чишћења терена од четничких група и хватања издајника и петоколониша, на Вашем сектору је Ваш најважнији задатак вршење мобилизације за нашу војску. Мобилизацију вршите на целом подручју Вашег одреда, помоћу мобилизационих патрола, а у сарадњи са политичким властима, тј. народноослободилачким одборима. При вршењу мобилизације не дозвољавају се никакве протекције и поступајте објективно и најсавесније, имајући у виду у првом реду интересе наше борбе. Уколико наиђете на извесно неразумевање у том погледу код политичких власти, гледајте да то заједнички урадите и нас известите.

Све мобилисане шаљите у команду Чачанског подручја, где ће бити зборно место мобилисаних за нашу дивизију, одатле ће их команда подручја упућивати нама.

Обратите пажњу на четничке тројке које треба на сваки начин похватати и немилосрдно уништити. Развите јаку мрежу обавештајне службе на сектору Вашег одреда и зато користите људе наклоњене нама и наше симпатизере. Једино на тај начин, ослањајући се на народне масе, можемо открити све злочинце, похватати их и поставити пред Народни суд.

Одржавајте везу сваког дана са нашим штабом путем курира које отпремите са превозним средствима за брзо пребацивање: коњем, бициклом или колима . . .¹⁰

Чачански партизански одред — понос народа Чачка и околине — коме он даде име свога омиљеног револуционарног трибуна и првоборца Драгише Мишовића — прошао је од оснивања 1941. године па до коначног ослобођења изузетно трновит пут. Јесени 1941. са бројним стањем око 5.000 људи био је значајна снага у стварању и одбрани „Ужичке републике“. Он је био један од 23 партизанска одреда који су

¹⁰ Зборник, том I, књ. 14, стр. 517—518.

дејствовали у Србији крајем септембра 1941. Његов политички комесар 1941. био је омиљени народни трибун и велики пример лика комунисте — народни херој Ратко Митровић.

Драгачево је ослобођено — рапортира штаб 25. дивизије

Према извештају Главног штаба НОВ и ПО Србије од 20. новембра 1944. распоред наших и совјетских снага у „операцији полукруг“ био је следећи:

— на сектору Краљева: 2. пролетерска и 25. српска дивизија и то: 25. дивизија на линији Мала Борча—Чемерница—Витановац—Западна Морава, а 2. пролетерска дивизија на линији Врапска Ада — село Врба — Зава (к. 550) — Матаруге,

— на сектору Чачка: 23. и 17. дивизија и то: 23. дивизија на линији Видовски тунел—село Љубић, а једна бригада код Пожеге, а 17. дивизија на линији Прељина—планина Котленик ради дејства према Чачку и комуникацијама у долини Западне Мораве,

— на сектору Ужица: 45. дивизија, чије су две бригаде затварале правце Ужице—Косјерић—Ваљево и Пожега—Мионица.

Јединице Црвене армије су се налазиле у овом распореду: штаб 68. стрељачког корпуса у Крагујевцу; 93. стрељачка дивизија делом снага код Пожеге, 226. стрељачки пук на линији к. 332 — к. 280 — село Врањићи, 51. стрељачки пук на линији село Шебец—село Прељина — село Шеварчићи; 223. стрељачка дивизија са штабом у Врњачкој Бањи, један пук код Краљева, а остале јединице на простору Трстеник—Крушевац.¹¹

После жестоких борби против немачких окупатора које је, у садејству јединица 75. стрељачког корпуса Црвене армије, водила у септембру и октобру 1944. у источној Србији, 25. дивизија је добила задатак да крене из рејона Пожаревца у шири рејон Краљева. Био сам и посебно срећан што ће моја дивизија учествовати у борбама за коначно ослобођење

¹¹ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 35, стр. 118.

мог завичаја, и то у непосредном садејству са 2. пролетерском и 17. источnobосанском дивизијом у којима сам раније био, и јединицама савезничке Црвене армије. После вишедневног дејства у рејону Краљево, дивизија је добила задатак да шири дејства преко Драгачева. Говорећи концизним језиком оперативног извештаја штаба 25. дивизије за период од 29. новембра до 4. децембра 1944. године, овако је текла борба за коначно ослобођење Драгачева.¹²

„29. XI први делови наше дивизије су извршили прелаз преко Ибра.

30. XI последњи делови пешадијски су извршили такође прелаз преко реке Ибра.

Према добивеном задатку од штаба II пролетерске дивизије, дивизија је кренула на извршење задатка правцем: Краљево—Каона—Гуча у циљу пресецања комуникације Чачак—Пожега и онемогућавања организованог повлачења непријатељских снага правцем Чачак—Пожега. Дивизијска претходница (XVI бригада) у свом наступном маршу 1. XII сукобила се са четницима у селу Гуча, јачине око 500, и после кратке борбе разбила ову четничку групацију убивши 28 четника, међу којима и 1 пуковника, а заробивши 6 четника. Заплењено је: 1 бацач 81 мм са 40 граната, 1 луксузни аутомобил, неколико пушака и остала опрема, као и шест товарних коња. Ноћу између 1. и 2. XII једна патрола III батаљона XVIII бригаде недалеко од с. Каона заробила је 5 четника и запленила 2 пушкомитраљеза „Брно“, један пушкомитраљез „Шарац“ 13 пушака, 2 товарна коња, 10 ручних бомби.

2. XII XVI бригада је заробила од четника 4 камиона, 1 аутобус и 1 мотоцикл.

Трећег XII XVI бригада је дошла у сукоб са непријатељем (Немцима) на линији положаја: Лопаж—Крстац—Негришори—Марковица. Борба се водила жестоко и пред саму ноћ истога дана десно крило XVI бригаде на јуриш је заузело школу у Марковици и одбацило непријатељске снаге према Овчарскокаб-

¹² Архив VII, кут. 1089, бр. рег. 342.

ларској клисури. Том приликом на положају је нађено 8 немачких лешева, заплењена је спрема и оружје мртвих фрицева. Непријатељ на овој линији положаја даје јак отпор, нарочито на линији Лопаш—Крстац (к. 622) из утврђења. У овој борби наши губици износе 4 мртва и 12 рањених бораца. Непријатељски губици су прилично велики, али су нам непознати. Истога дана извиђачка патрола из извиђачке чете штаба дивизије заробила је два четника са једним пушкомитраљезом.

Четвртог о. м. жестоке борбе вођене су на положају XVI бригаде, на напред наведеној линији положаја. Непријатељ је са 600 војника извршио насилни прелаз преко реке Моравице и успело му је избацити батаљон на положај југоисточно од села Вирово и Крстац (к. 622). Десно крило XVI бригаде продрло је до комуникације Чачак—Пожега преко Дљина. Непријатељски губици су знатно велики, док наши губици износе 6 мртвих и 22 рањена.

Напомена: Дана 1. о. м. у борбама са четницима наши губици износе један мртав и 4 рањена борца.

Распоред наших снага: XVI бригада на напред наведеној просторији, XVIII бригада: с. Горачићи—Рогача—Зеоке—Ртари, са којих положаја требала је извршити напад на комуникацију Чачак—Овчарско-кабларска клисура. Услед новонастале ситуације, тј. ослобођењем Чачка XVIII бригада мења правац и пребациује се преко Моравице са главним задатком пресецања исте. XIX бригада; један батаљон у Гучи са задатком осигурања болнице и као резерва, један батаљон у Ариљу, док један батаљон крећући се правцем Каона—Ивањица—Ариље налази се у покрету од Ивањице за Ариље.

Непријатељ врши повлачење за Пожегу—Ужице. Четничке банде од Гуче одступиле правцем Ивањица—Јавор планина."

Тачно после три године опет сам
у завичајном Драгачеву. Године
1941. и то баш у периоду од 29.
новембра до 4. децембра, оно је доживљавало тешке
дане, а сада, 1944, ти исти дани су дани славља и
слободе.

У срцу и мислима народа Драгачева и бораца
прослављеног Драгачевског партизанског батаљона
смењују се и надовезују тешки и срећни дани из два
новембра и децембра.

Борбени распоред 25. дивизије, после претходног
наступног марша и сусретних борби кроз Драгачево,
био је такав да је било природно да се штаб дивизије
постави у Гучи. И, ево нас у Гучи. Навиру успомене
везане за гучу, Драгачево и његове људе, а посебно
за другове из Драгачевског партизанског батаљона
који је спадао међу оне јединице што су се и посебно
истакле у борбама против окупатора и издајника,
1941. Причам команданту дивизије Кукољу о Драгачевском
батаљону и његовом омиљеном команданту Богдану
Капелану — Крајишнику — који јуначки ладе у борби
против четника 1941. код Ужичке Пожеге. Под његовом
командом Драгачевци су ослободили Гучу 1941. За врло
кратко време он је због своје неустрашивости и вештине
бораца и команданта и лепог односа према људима постао
омиљен код бораца и народа Драгачева. И, ето, и сада
Драгачево и Гучу коначно ослобађа дивизије чији је
командант — Крајишник.

Рађају се дирљиви и срдачни сусрети са Драгачевцима,
посебно са борцима Драгачевског батаљона. Штаб дивизије
се смешта у кућу бившег посланика Андрије Протића. Има
пуне руке посла. Од жестоке борбе против Немаца коју
25. дивизија, у садејству са 2. пролетерском дивизијом,
води на крстачким положајима, грми читаво Драгачево.
И истовремено по читавом Драгачеву одржавају се
народни зборови на којима се формирају одбори ИНОФ-а.
По селима се одржавају зборови бирача и бирају и
формирају органи народне власти — народноослободилачки
одбори.

У штабу дивизије ври од курира са борбеним извештајима, потчињених команданата и политичких комесара и партијско-политичких радника са терена. Са њима регулишемо питања која се тичу сарадње наших јединица и становништва. Штабови, команданти и политички комесари извештавају да народ веома активно и дисциплиновано пружа материјалну и другу подршку јединицама.

Иако нестрпљиво очекујем сусрет са мајком, братом, сестрама, осталом родбином и мојим суграђанима из дана у дан одлажем одлазак у Дучаловиће, јер послови притискују са свих страна. И најзад, једног дана улази курир и рапортира:

„Друже комесаре, Ваша мајка тражи да уђе“.

Тај тренутак и сусрет дубоко су ми се урезали у сећању. Ја сам се трудио да будем насмејан, весео, иако сам се једва уздржавао... А она... мајка као мајка... јеца, пипа и грли моју десну руку, јер, ето чула је да сам остао без руке. Требало је да прође доста времена да свесно поверује очима, па да настави да плаче и да се радује. Колико је у току читавог НОР-а, а нарочито у бурним данима 1944. и 1945. у читавој нашој домовини било дирљивих сусрета мајки, очева, деце, браће и сестара, родбине, познаника, пријатеља, другова и другарица! И, посебно, колико је било тужних вести, стегнутог срца, јецаја, због стотина хиљада синова и кћери који широм земље падоше у величанственом народноослободилачком рату за слободу!

Жестоки бојеви на крстачким положајима

У току боравка на територији Драгачева, 25. дивизија је, у садејству са јединицама 2. пролетерске дивизије, водила огорчене борбе против Немаца на крстачким положајима. Непријатељ је солидно фортификацијски утврдио поједине објекте, бранио их најупорније и истовремено био веома активан у предузимању противнапада.

Ево шта се види из неких докумената који су тада регистровани и оцењивали ток борби. На пример,

штаб дивизије у наређењу од 4. децембра 1944. у 24 часа истиче следеће:

„4. и 3. батаљон 16. српске бригаде, данас после жестоких борби са непријатељем, заузели су непријатељске положаје на Крстацу, наносећи непријатељу губитке од 5 мртвих Немаца. Запленили веће количине ратног материјала. Делови 18. српске бригаде данас су избили на линију: Лучани — Лисице и врше напад са 3. батаљоном и двома четама 2. батаљона на непријатељске положаје на линији: Бјелошевац (к. 629) — к. 622 — до Црне Стене (к. 616).

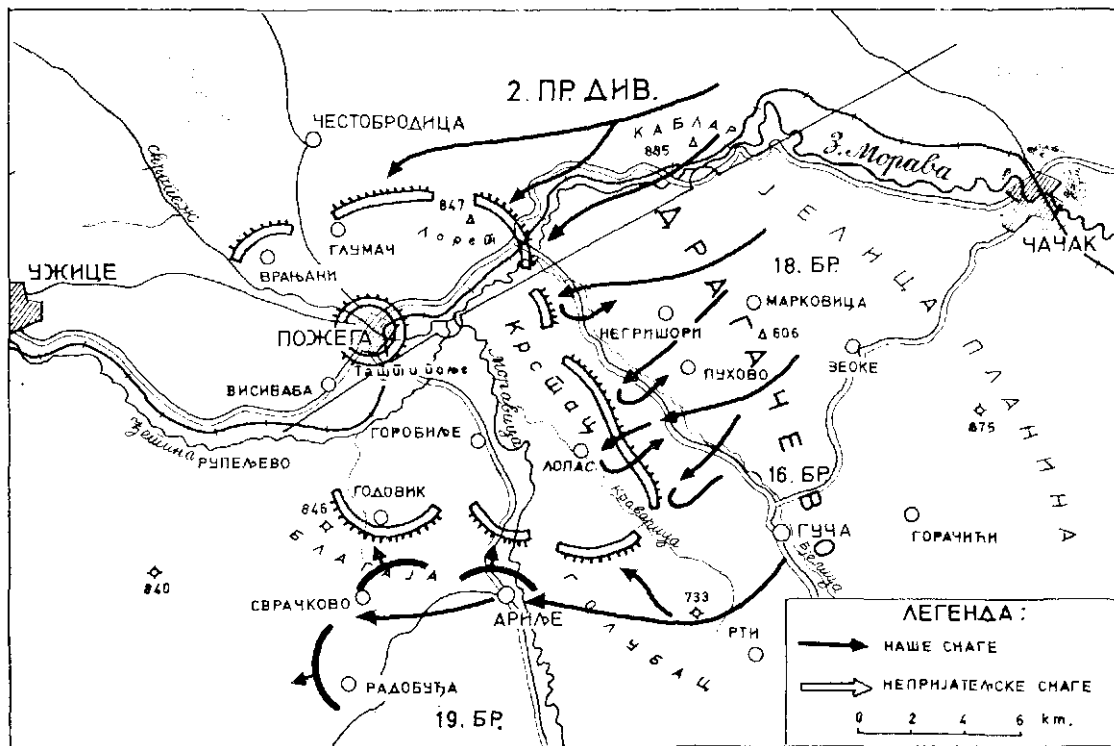
Из извештаја штаба 16. и 18. српске бригаде — предузет је заједнички напад бригада са јединицама II пролетерске дивизије на непријатеља који се налази на десној обали Моравице. Намере наших јединица јесу уништити ову непријатељску групу на десној обали Моравице... и брзим налетом очистити десну обалу Моравице.“¹³

Међутим, ток догађаја ће показати да су немачке заштитничке снаге на десној обали Моравице добиле задатак да, по сваку цену, задрже крстачке положаје до одређеног времена и на тај начин омогуће извлачење својих снага правцем Пожега — Ужице — Дрина и даље.

Шеста српска бригада 2. пролетерске дивизије, 5. децембра, извештава штаб своје дивизије о жестоких борбама, у садејству са 25. дивизијом, 4. децембра. Пред осталог, каже и следеће:

„Наш 3. батаљон извршио је напад на непријатеља правцем Удовчићи—Богићевићи, успио да потисне непријатеља са првих положаја и завлада к. 336 где се и сада налази. Наш 2. батаљон извршио је напад на непријатеља правцем Ђерајићи — Матијашевићи и успио да потисне непријатеља са првих положаја и завлада к. 356... Непријатељ испред наших положаја преко леве обале реке Мораве: Јелен До—Лорет (к. 766) — (к. 841) — Гугаљ — к. 304 — Пријановићи — Клик (к. 517) — Гугуљски мост...

¹³ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 135, стр. 347—348.

Борбе на крстачким положајима (3—11. децембра 1944. год.)

Непријатељски губици, 4. овог месеца па до 5. о. м., до 8 часова су били 20 мртвих, нађених на бојишту које непријатељ није успео да одвуче, а које је потпуно свукао и оставио голе на положају, док за број рањених не знамо. Наши губици су . . . 5 мртвих, од којих 1 командант 2. батаљона Милорад Кандић, 1 заменик комесара чете Комрен Шишкић и обавештајни официр батаљона, оба из 3. батаљона, 19 рањених и 3 контузована . . . Непријатељ, као што смо рекли, био је врло упоран и дрзак, где је на нашим положајима употребљавао две батерије топова, 1 батерију тешких бацача која се налази непосредно иза стрелачког строја".¹⁴

Тешке борбе за крстачке положаје настављале су се. Зато је штаб 25. дивизије 7. децембра у 2 часа извештавао:

„У току данашњег дана 6. о. м. непријатељ је овладао положајима Крстац, све до закључно к. 621, где је и занео. На овом сектору непријатељу је пристигло појачање јачине једног пука из Пожеге. Ово појачање пристигло је 5 о. м. ујутру . . .

Садашњи распоред снага: 16. бригада на линији: к. 481 — Лис — Томашевићи — Рајићи, 18. бригада на линији положаја: Пухово — к. 443 • — Росуље — Негришори — Марковица — Тијање, 19. бригада: два батаљона на левој обали Моравице: Врање — Караула — Поглед — Ариље; два батаљона у Гучи. . . У борбама 5. о. м. на Крстацу . . . имали смо осетне губитке . . . Погинули су 3 командира чете, 1 комесар чете, рањен је заменик команданта III батаљона XVI бригаде и један изванредан број водника и десетара".¹⁵

Све до 11. децембра, на крстачким положајима смењивали су се напади и противнапади непријатеља и јединица 25. дивизије, а у 13 часова и 15 минута 11. децембра штаб дивизије је у свом наређењу истицао, поред осталог, и следеће:

„ . . . Непријатељ врши повлачење са Крстаца у правцу Моравице. Наше јединице на том правцу (16.

¹⁴ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 140, стр. 354—356.

¹⁵ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 15, стр. 376—377.

српска бригада — примедба М. П.) овладале су крстачким гробљем".¹⁶

У вези са новонасталом ситуацијом, штаб дивизије је наредио својим бригадама да гоне непријатеља преко леве обале Моравице. Бригаде су прешле у гоњење, тако да је штаб дивизије у наређењу за ослобађање Пожеге, у садејству са јединицама 2. дивизије, од 12. децембра 1944. у 10 часова и 30 минута могао да констатује и следеће:

„Штаб 18. српске бригаде нас извештава да су њихове 4 стрељачке чете ушле у Пожегу. Борба се води западно од Пожеге. Наредили смо радиограмом 19. бригади да избије на комуникацију Ужице — Д. Вардиште код Кремне са задатком пресијецања отступнице непријатељу.

16. бригада наставиће гоњење непријатеља у два правца и то: Десна колона правцем: Расна—Горјани •—Ужице. Лева колона правцем: Расна—Вршњак—Врхпоље. Штаб дивизије налазиће се у Ариљу, где слати извештаје".¹⁷

Тринаестог децембра 1944. већ је била таква ситуација да је Главни штаб НОВ и ПО Србије могао у операцијском дневнику да констатује следеће:

„... Непријатељ се повлачи већим делом моторизације правцем: Ужице — Вишеград, а мањим Ужице — Бајина Башта. Пред нашим јединицама, II пролетерском и XXV дивизијом, налазе се делови „Принц Еуген" и „Скендербег" дивизије."¹⁸

Догађаји су се развијали вртоглавом брзином. Штаб 25. дивизије већ у својој борбеној заповести од 16. децембра у 21 час, констатује:

„Непријатељске снаге које су се налазиле на територији Ужица и у самом Ужицу напустиле су Ужице ноћу 15/16 о. м. Непријатељ је извршио брзо повлачење тако да је успео да се одвоји од наших снага које су вршиле гоњење непријатеља фронтално".¹⁹

¹⁶ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 162, стр. 400.

¹⁷ Зборник, том I књ. 15, бр. док. 167 стр. 410.

¹⁸ Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 170, стр. 450.

¹⁹ Архив VII, кут. 1089, бр. рег. 43/2.

Дакле, главни узрок „одлепљивања“ непријатеља је фронтално гоњење од стране наших снага, уместо комбинованог: обухвати и продори у његову позадину.

Шеснаестог децембра 1944. године 25. дивизија, 2. пролетерска дивизија и Ужички партизански одред коначно су ослободили Ужице, после чега је 25. дивизија отпочела марш правцем Ужице — Косјерић — Ваљево — Лозница — Зворник у циљу преласка у источну Босну.

*

Борбе на крстачким положајима и гоњење непријатеља ка Ужицу и Дрини представљали су последње и завршне борбе у оквиру операције „западноморавски полукруг“. Иначе, суштински, она је завршена ослобађањем Чачка ноћу 2/3. децембра 1944. године.

Трећег децембра 1944. Врховни штаб НОВ и ПОЈ је наредио да се расформирају 13. и 14. корпус и да се од 23, 25, 45, 17. и 28. дивизије формира Јужна оперативна група дивизија под командом команданта Главног штаба Србије (касније у источној Босни она прераста у 2. армију под командом генерала Коче Поповића). Њен задатак је био да дејством на правцу Зворник — Тузла — Добој спречи немачко повлачење преко Брчког, а тиме и пристизање непријатељевих снага на сремски фронт.

У вези с тим наређењем Главни штаб Србије, с обзиром на ситуацију на фронту, одлучио је да једновремено са прегруписавањем снага настави борбу против немачких делова у одступању. Зато је 2. пролетерску и 25. дивизију оријентисао према Пожеги и Ужицу, 17. и 45. дивизију према Љубовији и даље, ка Лозници, а 23. дивизију преко Ваљева ка Крупњу.²⁰

²⁰ Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 382.

Коначно, треба рећи да операција у тзв. „западно-моравском полукругу“ представља последњу из низа операција за коначно ослобођење Србије. Истовремено, то је једна из читаве серије операција које је НОВЈ извела сама 1944. и 1945. године или у садејству са делом снага 3. украјинског фронта Црвене армије (Србија), Албанске народноослободилачке војске (Метохија и Црна Гора) и 2. армија отечественофронтоске Бугарске (јужна Србија и Косово). Групи армија „Е“ (око 350 хиљада војника) која се извлачила ка северу, нанесени су тешки ударци. Ослобађањем Београда, Крагујевца, Ниша и Скопља прекинута је основна магистрала Балканског полуострва: Солун—Београд—Будимпешта, односно Беч. Према томе, ова крупна стратегијска групација није могла испунити ни један од првостављених стратегијских циљева Хитлерове Врховне команде: ни удар у леви бок наступајућим трупима 3. украјинског фронта Црвене армије, ни онемогућавање спајања на источним границама Југославије савезничких социјалистичких армија — НОВЈ и Црвене армије, ни касније удар у бок крилним стратегијским групацијама НОВЈ (десно 1. и 3. и лево 4. армија). Та непријатељска групација, набачена на више-мање брдско-планинске и слабо-комуникативне правце Србије, Црне Горе и Санџака, под ђаволски тешким условима и уз тешке губитке, била је сва ангажована сопственим спасавањем од уништења.

Седамнаест дивизија НОВЈ које су учествовале у операцијама за коначно ослобађање Србије (од којих су 21, 22, 23, 24, 25, 45, 46. и 47. формиране на тлу Србије) битно су повећале своја бројна стања добровољним јављањем и мобилизацијом преко 100.000 нових бораца.

Наредбом Врховног команданта маршала Тита, од 1. јануара 1945. године НОВ и ПОЈ се реорганизује у ЈА.

**Морално-политичко
стање и партијско-
политички рад у
дивизији децембра
1944. године**

Чини ми се да се морално-политичко стање и партијско-политички рад у 25. српској дивизији средином децембра 1944. најбоље и најизворније види из извештаја политичког комесара. 25. дивизије од 12. децембра 1944.

Централном комитету КПЈ о морално-политичком стању и културно-просветном раду у дивизији;²¹ из извештаја помоћника политичког комесара 18. српске бригаде од 10. децембра 1944. Централном комитету КПЈ о раду партијске и скојевске организације и културно-просветном раду,²² и из извештаја помоћника политичког комесара 19. српске бригаде од 17. децембра 1944. Централном комитету КПЈ и Покрајинском комитету КПЈ за Србију о политичком и културно-просветном раду партијске и скојевске организације.²³

Али пре тога ваља учинити неке напомене. Двадесет пета дивизија је, приликом формирања, имала око 3000 људи. У току топличко-јабланичке операције и борбених дејстава од Бесне кобиле до Дунава и у операцијама у источној Србији, добила је још око 2000 људи. Али, истовремено, око 1000 је погинуло и рањено, а 500 се по разним другим основама нашло у расходу. У другој половини октобра 1944, мобилизацијом и добровољном попуном (округ пожаревачки и зајечарски), дивизија је доживела суштински организацијско-формацијски препород. Нарасла је на око 15.000 људи. Таква дивизија је, управо, борбено каљење доживела у једномесечним борбама од 15. новембра до 16. децембра 1944. против немачког 34. армијског корпуса за специјалну употребу и домаћих издајника у долини Западне Мораве. А, као што смо већ рекли, оцена општег стања, пре свега, морално-политичког стања и културне делатности, најбоље се види из наведених докумената. У извештају поли-

²¹ Зборник, том IX, књ. 7, стр. 767.

²² Исто, стр. 760.

²³ Исто, стр. 789.

тичког комесара дивизије ЦК КПЈ од 12. децембра 1944. се констатује:

„У тим данима продужило се и даље сређивање јединица у борбама са непријатељем (мисли се на боравак дивизије на сектору Краљево. — примедба М. П.). У тим борбама била је ангажована читава XVIII српска бригада, а и поједине јединице осталих бригада. У борбама око Краљево, 18. бригада је имала 29 мртвих, међу којима 4 члана КПЈ, од којих је један командант батаљона Милутин Роксандић, као и неколико четних руководилаца. Наравно, био је већи број рањених бораца и четних руководилаца. *Најзначајније што се одиграло у тим данима у дивизији било је разбијање погрешне предрасуде код руководилаца у дивизији да су Власи неборбен елемент. Напротив, показивало се у тим борбама да ти људи хоће да се боре, чак да су појединци правили и смеле подвиге. Ово је нарочито потврдила XVIII српска НО бригада. Руководиоци су почели са поверењем гледати у своје јединице у погледу извршавања војничких задатака*“.

У току борби у долини Западне Мораве, дивизија се најдуже задржала на територији среза драгачевског. Злочиначка четничка пропаганда и терор ухватили су били дубок корен. По избијању јединица на ову територију, неки људи су се скривали. Део је страховао због ранијег учешћа у организацији Драже Михаиловића, а мали проценат није веровао у стабилност наше власти. Било је и непријатељских и реакционарних елемената. Чињеница да је Драгачево и мој завичајни крај, допринела је да као политички комесар дивизије учиним да се дивизија што брже и непосредније повеже са партијско-политичким радницима и партијском и скојевском организацијом на терену која се тек почела обнављати и развијати. Одржани су зборови у Гучи и Дучаловићима, на којима сам и ја говорио. Културно-уметничке екипе дале су три приредбе у гучкој и једну у дучаловачкој општини. Поред дивизијске, постојала је у том моменту и културно-уметничка екипа 18. српске бри-

гаде, јачине 40 другова и другарица, а већ је било у току формирање таквих екипа и у остале две бригаде. И не само то: последњих дана боравка у Драгачеву, приредбе су давали и неки батаљони. Оне су углавном успеле. Може се рећи да је у већини батаљона у то време оживела делатност културних одбора. Просечно по два батаљона у бригадама издала су и батаљонске листове, а радило се на томе да бригаде издају бригадне листове. Политичко-културни рад текао је најорганизованије и најтемељитије у 4. батаљону 19. српске бригаде, захваљујући много политичком комесару батаљона другу Илији Васићу.

У том периоду, сваки слободни тренутак ван борбе користио се за војнострукну обуку, јер су борбе на сектору Пожеге показале да руководиоци нису обратили довољно пажње обучавању бораца у руковању аутоматским оружјем и његовом чишћењу и чувању. Значајан допринос у процесу обуке давали су мобилисани или добровољци официри и подофицири бивше југословенске краљевске војске, којих је у дивизији било близу 200.

Могло би се рећи да 5. децембар 1944. спада међу најдраматичније дане борбених дејстава дивизије. Трећи батаљон 16. бригаде није могао издржати један изненадни напад надмоћних немачких снага на крстачким положајима. То исто важи и за 3. батаљон 18. бригаде. У борбама на територији Драгачева (углавном на крстачким положајима) било је око 50 мртвих и 150 рањених припадника дивизије, а највише 5. децембра и то, углавном, из 3. батаљона 16. и 18. српске бригаде. У извештају политичког комесара дивизије записано је:

„Овде је донекле кривица штабова бригада и штабова батаљона у потцењивању непријатеља који се налазио у одступању ка Пожези, у невојничком и неопрезном наступању за непријатељем и најзад, када се запало у критичну ситуацију, у несналажењу штабова батаљона и команди чета да организовано повуку своје јединице.“²⁴

³³ Зборник, том I, књ. 11, стр. 204—207.

Већ 6. децембра 1944. на седници штаба дивизије анализиран је ток борбе претходног дана. Командант дивизије мајор Урош Кукољ одмах је кренуо у 16. бригаду, а заменик команданта дивизије мајор Димитрије Писковић у 18. бригаду, где су „под хитно“, на нивоу бригаде и батаљона одржани састанци са читавим старешинским кадром и анализирана борбена дејства дивизије на крстачким положајима, а посебно оним од 5. децембра. Присуствовао сам конференцији свих припадника 3. батаљона 16. бригаде. У дискусији се јасно видело да је тај батаљон у наступању и борби против Немаца тога дана показао доста добро држање, да су појединци правили чак и смеле подвиге убивши по неколико Немаца, али у тренутку одступања штаб батаљона и команде чета су формално испустили јединице из својих руку. Том батаљону требало је два дана да се прикупи. Читава акција командном линијом је спроведена 7. децембра, а већ сутрадан, на седници дивизијског комитета КПЈ, донета је одлука да се поуке из тих борби проанализирају и у партијској и у скојевској организацији.

У овом тренутку већ је била реализована одлука, од конца октобра, у којој се инсистирало, пре свега, на одређеним кадровским променама у штабовима батаљона. Понеко место је било још непопуњено, а у командама чета било је око 20 упражњених места. Тада се у дивизијској болници налазило 6 рањених командира чета, 5 политичких комесара чета, 3 заменика командира чете, 1 помоћник политкомесара чете, 3 водника, 2 делегата вода, 1 заменик команданта батаљона (друг Совиљ) и 10 десетара. Ти другови су избачени из строја у борбама које је дивизија водила на сектору Краљева и Пожеге. Било је неколико погинулих из команди чета.

Курсеви при штабу дивизије и штабовима бригада, за оспособљавање кадрова, радили су пуним интензитетом. У бригадама су (око 70 људи у свакој) одржани течајеви за политичке делегате, комесаре чета и обичне борце. Они су дали добре резултате. У 16. бригади је одржан и војни течај на коме су уче-

сници били махом десетари и водници. Петнаестог децембра почео је при штабу дивизије и војни курс, углавном за десетаре и воднике и понеког члана команде чете. Завршен је и санитарски курс дивизије, на коме је учествовало 60 другарица.

Комора једне јединице 25. НОУ дивизије.

Позадинско снабдевање дивизије, мада у непрекидном успону, још је патило од низа општих проблема. О томе се у извештају политичког комесара дивизије каже:

„Исхрана јединица (појединих) каткада је подбацивала и без оправданих разлога... Проблем обуће који је акутан у нашој дивизији сада се решава захваљујући томе што смо заузећем Краљева дошли до доброг броја сувих говеђих кожа. Сада радионице у бригадама и опанчари по батаљонима праве опанке, али проблем босотиње решићемо само на кратко време, иначе он и даље стоји као најозбиљнији проблем пред интендантуром дивизије... У снабдевању јединица праве се још увек политичке грешке, неки пут

и крупније. ... Борићемо се да се оваквим појавама стане на пут."⁵³

Санитетска служба дивизије све је више напредовала. Тада се у дивизијској болници налазило 250 рањених и болесних другова и другарица. Лекари су били референти не само у бригадама, већ и батаљонима. У то време лекари — батаљонски референти санитета — недостајали су у три батаљона. Партијска и скојевска организација све је више заоштравала питање политичке будности у односу на случајеве деловања класног непријатеља у појединим јединицама. Истина, број оваквих појединаца је био незнатан, али то не значи да не би могли постати и опасност, ако се не би до крајњих граница заоштрила будност.

Захваљујући порасту бројног стања дивизије, непрекидним и жестоким борбама против непријатеља и активности субјективног фактора, све се више омасовљавала партијска и скојевска организација. На жалост, не располажемо подацима о комплетном бројном стању једне и друге организације средином децембра 1944. Али, из поменутих партијских извештаја ЦК КПЈ поуздано се зна да је партијска организација 18. бригаде бројала на лицу 118 чланова КПЈ и 26 кандидата, сврстаних у 23 партијске јединице (ћелије) и скојевска организација 267 чланова СКОЈ-а, сврстаних у 32 актива, док је партијска организација 19. бригаде имала 160 чланова КПЈ, 42 кандидата који су били укључени у 34 партијске јединице, а скојевска организација 292 члана, сврстана у 24 актива. Према томе, у дивизији је могло бити око 600 чланова КПЈ, око 120 кандидата за члана КПЈ и око 1.300 — 1.500 чланова СКОЈ-а. Радило се о двоструком, односно троструком повећању партијца и скојеваца у односу на стање од 15. октобра 1944. године.

⁵³ Исто.